

УДК 343.2/.7:572.026:821.161.2

О. Козаченко,

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
Миколаївського інституту права
Національного університету «Одеська юридична академія»

АНАЛІЗ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО АСПЕКТУ ЛЕГІТИМІЗАЦІЇ ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ (НА ТВОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ)

Формування нової системи кримінально-правових заходів, яка відповідає вимогам здійснення ефективного кримінально-правового впливу, вимагає розширення методологічних засад кримінально-правових досліджень, які віддзеркалюють об'єктивні закономірності сучасного наукового пошуку. Однією з таких закономірностей є те, що позитивізм як підґрунтя наукових досліджень у правовій сфері поступається місцем гуманітарній методології, у межах якої значного поширення отримують комплексні засади досліджень. Прикладом використання комплексного підходу до дослідження окремих інституцій кримінального права слід визнати культурологічні засади наукового аналізу [1, с. 92–95].

Застосування культурологічного виміру кримінального права й окремих його інституцій, до яких відноситься інститут кримінально-правових заходів, вимагає фокусування погляду на соціальній оцінці з метою встановлення рівня сприйняття системи кримінально-правових заходів в умовах окремої соціальної структури, визначення відношення носіїв колективної правосвідомості до кримінально-правових заходів із використанням критеріїв, які мають одночасно правовий і культурологічний зміст, таких як справедливість, доцільність, відповідність, необхідність та інші. У процесі застосування культурологічного підходу, а особливо за умови визначення антроподицеї як парадигми розвитку сучасного права [2, с. 121–126], виникає необхідність у зверненні особливої уваги на процес сприйняття самою людиною, її свідомістю тих засад відповідальності, які використовує держава для здійснення кримінально-правового впливу.

Обраний підхід вказує на особливе джерело зворотної інформації про результат сприйняття й оцінку суспільством окремих приписів нормативної природи, яким виступає література як особливий елемент прояву культури. Звернення до літератури як

носія інформації про відношення суспільства до кримінально-правових заходів і практики його застосування базувалось на таких аргументах доцільності дослідження.

По-перше, літературу слід вважати одним із найбільш розроблених елементів культури, який виступає носієм інформації культурологічного змісту шляхом формування образів через використання вербальних, а не виключно зорових або слухових форм, якими характеризується, наприклад, живопис або музика. Саме література є синтетичним видом мистецтва, який апелює не лише до зорових, а й пам'яті смакових, слухових та інших рецепторів людини.

По-друге, зміст літератури дає можливість отримати об'єктивну інформацію про формування загальних засад соціальної відповідальності в цілому і юридичної відповідальності, зокрема, а враховуючи те, що кримінальноправові заходи слід віднести до заходів соціального регулювання, які характеризуються заподіянням особі, у діянні якої є ознаки злочину, найвагоміших нестатків правового характеру, об'єктивність такої інформації має суттєве значення для встановлення реального відношення суспільства до принципів такої відповідальності, встановлення соціальної передумови посилення або гуманізації відповідальності, сфери застосування кримінально-правових заходів і тих цілей, які за соціальним уявленням повинні досягатися застосуванням заходів впливу на поведінку особи, справедливість форм і змісту кримінально-правових заходів, їхню відповідність моральним устоям певного суспільства.

По-третє, художня література дає можливість встановити певні «крапки» впливу відповідальності на соціальні відносини, які за уявленням суспільства повинні підлягати особливому впливу в процесі застосування кримінально-правових заходів, оскільки характер відповідальності повинен відповідати меті її застосування. У зв'язку із цим особливої уваги вимагає досліджен-

ня підстав застосування кримінально-правових заходів і їх відповідності соціальним уявленням про цінність об'єкта охорони, який детермінує застосування найбільш суворих заходів державно-правового впливу.

По-четверте, література дає можливість зробити висновок про сприйняття суспільством системи покарання й практики його застосування, які повинні впливати на такі юридичні реалії, як пеналізація або депеналізація, що безпосередньо пов'язано з формуванням режиму правопорядку в соціальній сфері людського буття, реалізацією ідеї соціальної держави.

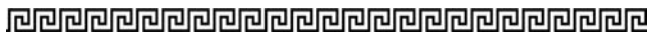
По-п'яте, протягом ста останніх років українське право втратило свою автентичність через домінування імперських або класових засад формування права. Відновлення зрозумілого для українського народу підходу до правового регулювання, яке базується на визначенні й застосуванні тих соціальних цінностей, які підтвердили свою життєвість шляхом тривалого застосування, забезпеченого визнанням за такими цінностями реалій культурного набуття українського народу, звісно, з певною кореляцією відповідно до нових соціальних умов сучасності, які визначаються такими новими викликами, як глобалізація всіх сторін соціального буття, поширення засад культури постмодерну та іншими.

По-шосте, важливість інформації про оцінку суспільством застосовуваних заходів кримінально-правового впливу, її необхідність визначається орієнтацією правової системи України на реалізацію світових надбань у сфері правового регулювання, що забезпечується виключно за умови відповідності таких заходів регулювання національним уявленням про справедливість і доцільність їх використання. Таким чином, легітимність кримінально-правових заходів у широкому розумінні цього терміна, який вказує на сприйняття заходів суспільством і визнання їх справедливими й необхідними, може бути визначена як шляхом анкетувань, опитувань, так і шляхом аналізу літературних джерел, у яких інформація втілюється у формі художнього твору.

Слід зазначити, що звернення до художньої літератури як носія правової, у тому числі й кримінально-правової інформації, в останні роки стало достатньо часто використовуваним задля визначення впливу права на культуру й впливу культури на право. У цілому проглядається два взаємозалежні аспекти досліджень співвідношення кримінального права й культури. Один аспект, як правило, проглядається в художніх творах митців, які за допомогою художніх образів віддзеркалюють дію

кримінально-правових норм із позиції вчинення злочину, притягнення винної особи до відповідальності та їх оцінку з позицій соціальної справедливості. Юридичні дослідження цього аспекту впливу права на соціум є рідкістю, тому окремо слід відзначити роботи А.І. Алексєєва [3], В.М. Дрьоміна [4], С.В. Ківалова, В.О. Тулякова [5], Л.Р. Клебанова [6], А.А. Нейстата [7], у яких досліджується кримінальне право у сфері культури різних форм словесної творчості. Інший підхід дослідження співвідношення кримінального права й культури полягає в аналізі культурологічного впливу на правові встановлення, що здійснюється, як правило, на філософському рівні з визнанням більш або менш очевидною позитивністю такого впливу на правотворчу та правозастосовну діяльність. Уявляється, що дослідження взаємозв'язку кримінального права й культури повинно базуватися на визнанні самого права як структурного елемента культури, тому взаємозв'язок має взаємовизначальний характер зустрічних курсів, що зводиться до необхідності визначення відповідності культурним здобуткам правових встановлень і недопущення «культуризації» відносин, які мають протиправний, злочинний характер.

Враховуючи багатоаспектність сучасної літератури, її різноплановість, слід визнати коло літературних джерел, на яких базується запропоноване дослідження. Усю літературу, яка може бути предметом аналізу для встановлення культурно-антропологічного виміру кримінально-правових заходів, умовно можна поділити на три групи. Першу групу складають літературні твори, які розглядаються як загальнолюдські надбаня й тому мають інтернаціональний характер, оскільки їхній зміст піднімає співвідношення культури й права на наднаціональний рівень. Твори таких авторів, як В. Гюго, Й.В. Гете, Ф.М. Достоевський, О.С. Пушкін, В. Шекспір та інші, під час перекладу на інші мови з мови оригіналу не тільки не втрачають зміст, але й здатні передати глибинні переживання й зв'язки, які стають зрозумілими всім, хто із цими творами знайомиться. Сюжетні лінії, яскраві герої, значний талант авторів, який дає можливість за допомогою слова передати глибокі моральні переживання літературних героїв, власна трактовка подій, яка базується на послідовних філософських поглядах — все це забезпечує формування літератури світового рівня, зрозумілої не тільки критикам і дослідникам, але й багатьом верствам населення різних національно-культурних соціумів різних історичних епох.

Другу групу літературної спадщини складає національна література, яка добре відома на теренах України, але може не мати світового поширення, оскільки ця література є джерелом інформації про природу та характер української ментальності, породженої самобутністю української культури. Література цієї групи умовно може бути поділена на дві частини. Перша група – це класична література, яка представляє собою зразки творів письменників, які ілюструють найбільш визначальні тенденції певного літературного напрямку, течії та відображають вивірені часом і соціально обґрунтовані домінуючі ідеї, погляди, що склалися в суспільстві певного історичного етапу розвитку. Інший пласт літератури таким масштабом відображення соціальних процесів не відрізняється, але займає важливе місце в розвитку української літератури й забезпечує значний внесок у культурний розвиток українського народу.

Третю групу літературної спадщини складають твори, створені під впливом певної субкультури в межах одного суспільства, які відображають цінності, не зрозумілі представникам інших субкультур навіть за умови того, що вони є сучасниками. Література такого зразка відноситься до поточних, швидкоплинних, динамічних елементів культури, здебільшого визначених кон'ектурою певного рівня розвитку окремо взятої субкультури.

Культуро-антропологічний підхід до визначення права вимагає звернутися до другої групи літературних творів, оскільки перша група не створить загального уявлення про співвідношення української культури й кримінально-правових заходів, що застосовувалися на українських землях, а третя група творів не створить уявлення про сталі, стабільні ознаки такого співвідношення. У межах національної літератури в процесі дослідження звернемося виключно до класичних літературних творів, оскільки саме вони передають найбільш яскраво й художньо сутність тих соціальних зв'язків, які визначають природу співвідношення між культурою й кримінально-правовими заходами за умови визнання людини як доцентрової сили сюжетних ліній і соціальних зв'язків типового характеру.

Українська класична література в цілому характеризується гуманістичним ставленням до осіб, які вчинили злочин, вказуючи на те, що надлишкова жорстокість кримінально-правового впливу в цілому не відповідає українському менталітету, який відзначається шанобливим ставленням до особи, навіть за умови вчинення нею злочину. Так, у поемі Т.Г. Шевченка «Відьма»

головна героїня розповідає історію свого життя, у якому було кохання до пана, народження двох дітей, із яких син попав до солдат, а дочка залишилась в Москві, занашена своїм батьком. На думку головної героїні, такі дії пана є протиправно-аморальними й заслуговують на найсуворіше покарання, але, навіть будучи матір'ю ображених дітей і відчуваючи своє право на помсту, вона допомагає пану, оскільки мораль вимагає шанобливого ставлення до людей: «Пан, вернувшись, занедужав, / Стогне, пропадає. / А вона набрала зілля / Та й пішла в палати / Лічить його, помагати, / А не проклинати» [8, с. 623].

Про необхідність забезпечення гуманістичного спрямування покарання, яке не повинно бути направленим на створення нелюдських умов особам, які його відбувають, ідеться в повісті І.Я. Франка «На дні». Головний герой якої Андрій потрапив до «казні», його шокували умови знаходження там людей: «Се була цюпка не більше шести кроків вдовж, а чотирьох вишир, з одним маленьким заграганим вікном <...> Сонце не заглядало сюди ніколи. Стіни тої цюпки були брудні та нечисті понад усякий опис, а долом покриті трохи не краплистою вогкістю. Асфальтова підлога була вся мокра від поналиваної води, по наношеного не знати від якого ще часу болота та від харкотиння...» [9, с. 140]. Проте, на думку головного героя, навіть вчинивши злочин, людина залишається людиною й вимагає відповідного до себе відношення: «Ех, люди, люди! Не убійники, злодії й переступники, не пануючі й піддані, не кати й катовані, не судді й підсудні, а бідні, прибиті, одурені люди!..» [9, с. 177]. Знаходження в місцях позбавлення волі один з арештантів формулює як мудрість, якій може бути приписаний одночасно як культурологічний, так і правовий зміст: «Арештант Стебельський, обернувся до Бовдура і, показуючи на нього рукою, сказав: *Pereat homo, crescat humanitas!* (Хай пропадає людина, хай росте людяність!). Але, не можучи на лицях оточуючих дослідити ні похвали, ні догани своїй мудрості, він обернувся лицем до стіни і ляг спати» [9, с. 191].

Гуманістичні чинники людської діяльності є предметом дослідження в багатьох творах українських класиків. Так, у творі О.П. Стороженка «Марко Проклятий» автор описує подію, коли козак пристрелив ляха, що мучився: «Сіроми... не втішалися вони муками своїх ворогів, бо ще не загубили свого серця і не втратили жалю до ближнього, як дряпіжні ляхи і патери, що мордували неповинних собі на втіху і на зміну віри» [10, с. 630], керуючись при

цьому гуманістичними чинниками, які значно суттєвіші, ніж ворожнеча.

Українська суспільна думка з великою обережністю відноситься до такого виду покарання, як позбавлення волі, і не тільки тому, що свобода є найвищою цінністю для будь-якої людини, але й тому, що таке покарання негативно впливає на спеціальну превенцію, оскільки особа, яка знаходиться в пенітенціарній установі, сама піддається впливу зі сторони злочинної субкультури. Так, у творі «Суд» В.К. Винниченко виводить літературний образ героя оповідання Самоцвіта, який говорить такі слова: «Ось зараз прийде цей Никонор, наб'ю морду – і всім розговорам у селі кінець... А потягни я його в суд за неблагонамеренность, значить, посади я його в тюрму... Що буде? Посидить місяць, два, вийде, та й годі. А за ці два місяці такого там набереться, що хоч два годи бий його, то не виб'єш...» [10, с. 566].

Підставою для застосування кримінально-правових заходів виступає діяння, яке не тільки вважається протиправним, але й таким, яке посягає на засади суспільної моралі, тобто одночасно вважається аморальним або гріховним. Від характеру злочинного діяння залежить і характер відповідальності, її кваліфікованість. Так, у поемі Т.Г. Шевченка «Титарівна» героїня Титарівна – дівчина із заможної сім'ї, покохавши байстрюка Микиту, народила дитину, яку разом із Микитою втопила. Громада застосувала заходи суспільного впливу на батьків Титарівни, які допустили можливість вчинення такого злочину, який є двічі протиправним, оскільки пов'язаний із позбавленням життя людини й малолітньої дитини: «Ой узяти безталанну, / Закували у кайдани, / Сповідали, причащали, / Батька, матір нарікали, / Громадою осудили / І живує положили / В домовину!.. й сина з нею! / Та й засипали землею!» [8, с. 451]. У зазначеному сюжеті Т.Г. Шевченко використовує положення Литовських Статутів, звичаєвого права періоду Гетьманщини, які пов'язують застосування кваліфікованої смертної кари у випадку заподіяння смерті батькам дітьми й дітям батьками. Враховуючи відображення відповідних положень у козацькому праві, яке базувалось насамперед на нормах звичаєвого права, можна зробити висновок, що відповідне нормативне положення формується на засадах колективного уявлення про аморальність дій, пов'язаних із позбавленням життя кровними родичами членів своїх сімей, об'єднаних батьківсько-родинними відносинами.

Більшість представників української класичної літератури спокуті, яка супро-

воджується психологічними переживаннями, приділяють більше уваги, ніж самим кримінально-правовим заходам, які характеризуються фізичним примусом. Психологічні страждання перероджують людину, змушують відмовитися від подальшого вчинення злочину, згадуючи пережиті страждання.

Так, в оповіданні І.Я. Франка «На дні» описується вбивство Бовдуром головного героя оповідання Андрія, після вчинення якого Бовдур переживає такі відчуття: «Здавалося, немов наново людський дух вступає в те тіло, що досі було мешканням якогось біса, якоїсь дикої, звірячої душі. І нараз сльози градом покотилися з Бовдуриних очей. Він лицем припав до кривавого Андрійового лица і важко-важко заридав. / – Братчику мій! Що я зробив з тобою! За що я тебе віку збавив? Свята, ясна душечко, прости мені, нелюдю! Що я зробив, що я зробив! Господи, що я зробив!» [9, с. 190].

Визначним твором у цьому контексті є повість М.М. Коцюбинського «Fata morgana (з сільських настроїв)», що містить багато сюжетних ліній, деякі з яких орієнтовані на дослідження проблем співвідношення правових і соціальних засад застосування кримінально-правових заходів. Зазначений твір є повістю про повстання, неспокій на селі, про жорстоке покарання громадою тих, хто своїми діями намагався вчинити добрі справи. За твором усі селяни грабували панські двори. Маланка «...ледве приперла мішечок муки, засапалась і стогнала. Андрій уминав смачні паляниці та все хвалив, але Маланка не їла. / Чому не їси? – дивувався Андрій. / Не можу. Чуже воно. / Нащо ж ти брала? / Всі брали, взяла і я. / Мука заважала Маланці, як мрець у хаті, вона не знала, куди її діти» [11, с. 115]. Андрій втратив пальці на гуральні. Описується, як він там себе поводить, ті почуття, які детермінують його злочинну діяльність: «Йому хотілося бити сю ситу, гладку скотину, почути, як застогне, крикне, сконає, віддасть останнє дихання. Він збив манометр і ударив залізом по боці <...> Він бив машину що було сили, помагав правою лівій руці, крутив головки гайкам і ламав все, що вдавалось зламати» [11, с. 92–95]. Головний герой оцінює власне поведіння під час вчинення злочину, даючи морально-етичну й психологічну оцінку вчиненому: «– Хіба то ми? / Андрій дивувався: / Як то не ми? А хто ж? / Нечиста сила. / В очах Кандзюби були така певність і такий жах, що Андрія мороз обняв. / Ніхто, тільки нечиста сила» [11, с. 131]. Покарала повстанців сама громада, ті, хто нещодавно виправдовували злочинців, «всі однодумці»,

які навіть допомагали у вчиненні злочинів. Громада на чолі з Панасом Кандзюбою чинили самосуд: «Готуйся. Даси одвіт перед богом», який закінчився так: «Кріпись, синашу. Служив досі громаді, послужи їй востаннє. Страшно нам... військо йде... не всім бути в одвіті... тобі заплатить бог... Перехрестись» [11, с. 140].

Поряд із спокутою в українській класичній літературі досить яскраво проглядається обережне ставлення до правового принципу невідворотності кримінального покарання, який вимагає за кожний злочин застосовувати кримінальне покарання. Навпаки, гуманістичні засади розвитку кримінального права на українських землях, прямий вплив християнських постулатів, які вимагають у всіх можливих випадках застосувати пробачення, за умови, що характер діяння або сама особа на це заслуговує, зумовили формування цілої низки сюжетів художніх творів, у яких покарання не розглядається як панacea. Наприклад, у творі О.Ю. Кобилянської «В неділю рано зілля копала» описується вчинок Тетяни, яка отруїла Гриця, який кохав двох різних жінок. Сама Тетяна під впливом вчиненого позбавила себе життя (втопилась) [12]. За легендою про Марусю Чурай, сюжет якої покладено в основу згаданої повісті О.Ю. Кобилянської, драми «Ой не ходи Грицю та й на вечорниці...» М.П. Старицького, роман у віршах «Маруся Чурай» Л.В. Костенко, Марусю засудили на страту, однак за наказом Б.М. Хмельницького її звільнили від покарання через те, що була відомою співачкою й сама складала пісні [13].

На підставі проведеного дослідження української класичної літератури, яка найбільш об'єктивно репрезентує характер співвідношення між культурою й кримінально-правовими заходами, можна зробити декілька висновків.

Насамперед слід зазначити, що українська класична література переважно датується другою половиною XIX сторіччя, яке в історії українського народу визначається фактичним знищенням автентичної української правової системи. Таким чином, класична українська література орієнтується на доведення до читачів тих культурних надбань, які формувалися на українських землях і пройшли адаптацію до специфічних соціальних умов. Не оминають автори класичних творів і питання правового регулювання, більшою мірою зосереджуючись на оцінці тих кримінально-правових заходів, які мали значну історію застосування на українських землях.

У класичних літературних творах українських митців прозора проглядається

орієнтація на формування системи кримінально-правових заходів гуманістичного спрямування, що обґрунтовується значним поширенням норм звичаєвого права, яке орієнтується на шанобливе, поважливе відношення до осіб і постулати християнського відношення до людини. Суворі покарання застосуються виключно у випадку посягання на суспільну мораль поряд із посяганням на закон, у такому випадку кваліфіковані (суворі) покарання розглядаються як справедливі.

Застосування всіх кримінально-правових заходів, насамперед покарання, орієнтоване на виховання в особі стійкого негативного відношення до вчинення злочинів, для чого забезпечується вплив на психологічні чинники протиправної діяльності, зазначаючи, що кожний злочин супроводжується значними моральними стражданнями, переживання яких є більш суворим випробуванням, ніж покарання в правовому його змісті.

Українська класична література ставить під сумнів доцільність застосування принципу невідворотності покарання, який трансформується в принцип невідворотності застосування кримінально-правових заходів, які не можуть бути зведені виключно до покарання. Класичні твори переконають, що соціальне середовище приділяє значну роль судовій дискреції, вважаючи, що кримінальний закон має тільки наміри, реалізація яких повинна покладатися на чесних і справедливих суддів. Українська класична література засвідчує, що в процесі правового регулювання відносин у зв'язку із застосуванням кримінально-правових заходів громадськість значну увагу приділяє ролі потерпілого в процесі обрання чи застосування окремих кримінально-правових заходів, що не суперечить публічним властивостям кримінального права, а є органічною його властивістю. Відповідає сутності української культури й широке застосування інших кримінально-правових заходів, які супроводжуються, наприклад, наданням медичної допомоги тяжко хворим злочинцям.

Ключові слова: кримінальне право, культуро-антропологічний вимір, гуманізація, українська класична література, кримінально-правові заходи.

У статті на підставі запропонованого культуро-антропологічного підходу досліджуються зразки української класичної літератури з метою встановлення відношення суспільства до застосовуваних кримінально-правових заходів впливу на осіб, які вчинили злочин.

Підкреслюється нерозривний зв'язок між державною кримінально-правовою політикою протидії злочинності й культурою українського народу.

В статті на основі запропонованого культурно-антропологічного підходу досліджуються образці української класическої літератури з метою встановлення відносини суспільства до застосовуваних кримінально-правових заходів впливу на осіб, які вчинили злочин. Підкреслюється нерозривна зв'язь між державною кримінально-правовою політикою протидії злочинності й культурою українського народу.

In article on the basis of the offered cultural-anthropological approach samples of Ukrainian classical literature are researched to establish relations between society and applied criminally-legal measures of influence on the people who have committed a crime. Indissoluble relation between state criminally-legal policy of counteraction of criminality and the culture of Ukrainian people is highlighted.

Література

1. Козаченко А.В. Культурно-антропологічний підхід до розуміння сучасного кримінального права / А.В. Козаченко // Євразійський юридический журнал. – 2010. – № 8. – С. 92–95.
 2. Козаченко О.В. Культурологічний вимір парадигми сучасного кримінального права / О.В. Козаченко // Право України. – 2009. – № 5. – С. 121–126.
 3. Алексеев А.И. Муза и право / А.И. Алексеев. – М.: Норма. – 2003. – 241 с.
 4. Дремин В.Н. Преступность как социальная практика: институциональ-

ная теория криминализации общества / В.Н. Дремин. – О.: Юридична література, 2009. – 614 с.

5. Уголовный кодекс в анекдотах / [сост. С.В. Кивалов, В.А. Туляков, Д.А. Балобанова]; под ред. академика С.В. Кивалова. – О.: Юридична література. – 2008. – 376 с.

6. Клебанов Р.Л. Преступник и преступление на страницах художественной литературы / Р.Л. Клебанов. – М.: Волтерс Клувер. – 2006. – 144 с.

7. Нейстат А.А. Формирование правосознания и художественная литература в советской России 1917–1929 гг. Уголовно-правовой и уголовно-процессуальный аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история политических и правовых учений» / А.А. Нейстат. – М., 2000. – 24 с.

8. Шевченко Т.Г. Кобзар / Т.Г. Шевченко; текстол. підготов., післямова та прим. С.А. Гальченка. – К.: Школа, 2009. – 808 с.

9. Франко І.Я. На дні / І.Я. Франко // Франко І.Я. Твори: в 2-х т / І.Я. Франко; приміт., упоряд. М.С. Гончарука. – К.: Дніпро, 1986. – Т. 2: Оповідання. – 1986. – 557 с.

10. Злочин і кара в українській прозі: зб. творів / упоряд. Л.Ф. Ковальська; вступ. ст. В.С. Ковальського. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 648 с.

11. Коцюбинський М.М. Твори: в 7-ми т. / М.М. Коцюбинський. – К.: Наукова думка, 1974. – Т. 3: Оповідання. Повісті (1908–1913 гг.). – 1974. – 430 с.

12. Кобилянська О.Ю. Твори: у 5-ти т. / О.Ю. Кобилянська. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – Т. 3. – 1963. – 414 с.

13. Костенко Л.В. Маруся Чурай / Л.В. Костенко. – К.: Веселка, 1990. – 159 с.

